

УДК 821.161.2.06:316.346.2-055.2

DOI: 10.31652/3041-1084-2023-2-70-80

**ЖІНОЧІ ХАРАКТЕРИ У ПРОЗІ ГАННИ БАРВІНОК:
СИСТЕМА ДУХОВНИХ ЦІННОСТЕЙ**

**FEMALE CHARACTERS IN HANNA BARVINOK'S PROSE:
A SYSTEM OF SPIRITUAL VALUES**

Ткаченко В.І.,

orcid.org/0000-0003-0492-3817

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри української літератури

Вінницький державний педагогічний університет

імені Михайла Коцюбинського

У сучасному літературознавстві актуалізуються проблеми дослідження типології характерів, що демонструють національні пріоритети в ментальності, звички та переконання, що були властиві для української нації впродовж віків, трансформуючись у самотутні приклади цілісності й спроможності чинити опір зовнішнім та внутрішнім обставинам. Вони слугують орієнтиром для українців, котрі сьогодні опинилися у скрутній життєвій ситуації, шукають виходу з неї.

Творчість Ганни Барвінок є цікавим прикладом для аналізу й розуміння типологічної картини характерології в українській жіночій прозі другої половини XIX — початку XX ст. Письменниця започаткувала в літературі тему жінки із сильним моральним стрижнем. Авторка демонструє майстерність характерології, пропонуючи різні ситуації, в яких опинилися її героїні: від проблем звичайного побутового життя в родині, де панує повага, до сцен, де жінка опиняється в ролі жертви чоловіка-тирана, жінки-покритки, жінки-одиначки, що переживає душевну драму, до жінки-мисткині, та жінки-борця, яка всупереч суспільним нормам досягає визнання через свою рішучість та активну життєздатність. Жінка у Ганни Барвінок не залишається інертною, її характер і вчинки визначаються логікою «філософії серця», яка набула поширення у філософській та літературознавчій думці цієї

епохи, бере початок від Біблії, творчості Г. Сковороди, П. Куліша та Г. Квітки-Основ'яненка. Ідея перемоги звучить там, де панує злагода, любов, повага, де є Бог. Християнська мораль і смиренність стають визначальними для вчинків героїнь, які опиняються у кризовій життєвій ситуації.

Проблема дослідження української ментальності, української душі здобула поширення у працях філософів, психологів та культурологів, котрі знаходять пояснення конкретним учинкам людей у різні історичні епохи. Праці В. Храмової, О. Кісь, І. Кривонос сприяли кращому розумінню вчинків та характерів героїнь у прозі Ганни Барвінок.

Ключові слова: проза, оповідання, характер, жінка, образ, типологія, проблема, ментальність.

In contemporary literary studies, the problems of studying the typology of characters are becoming more and more relevant. These characters demonstrate national priorities in mentality, habits and beliefs that have been inherent in the Ukrainian nation for centuries, transforming into original examples of integrity and the ability to resist external and internal circumstances. They serve as a guideline for Ukrainians who find themselves in difficult life situations today and are looking for a way out.

The creativity of Hanna Barvinok is an interesting example for analyzing and understanding of the typological picture of characterology in Ukrainian women's prose of the second half of the 19th and early 20th centuries. The writer started the theme of a woman with a strong moral core in literature. The author demonstrates her mastery of characterization by offering a variety of situations in which her heroines find themselves: from the problems of ordinary everyday life in a respectful family, to scenes where a woman finds herself the victim of a tyrant husband, a woman as a single mother (*pokrytka*), a lonely woman experiencing emotional drama, to a woman as an artist, and a woman as a fighter who, contrary to social norms, achieves recognition due to her determination and active vitality. Hanna Barvinok's woman does not remain inert, her character and actions are determined by the logic of the «philosophy of the heart», which was widespread in the philosophical and literary thought of this era. It originates from the Bible, the works of Hryhorii Skovoroda, Panteleimon Kulish, and Hryhorii Kvitka-Osnovianenko. The idea of victory is heard where there is harmony, love, and respect, where God is. Christian morality and humility

become decisive for the actions of the heroines who find themselves in a crisis situation.

The problem of studying the Ukrainian mentality, the Ukrainian soul, has become widespread in the works of philosophers, psychologists, and cultural scientists who find explanations for specific actions of people in different historical epochs. The works of Viktoriia Khramova, Oksana Kis, and Iryna Kryvonos contributed to a better understanding of the actions and characters of the heroines in Hanna Barvinok's prose.

Keywords: prose, story, character, woman, image, typology, problem, mentality.

Постановка проблеми. Творчість Ганни Барвінок є безперервною ланкою в ланцюгові українського письменства II половини XIX — початку XX століття. Доробок авторки, як самотутнє й оригінальне письмо, що не було поціноване за життя й набуло скромних оцінок у літературознавстві XX століття, заслуговує на справедливую оцінку. У прозі письменниці є ознаки, які вирізняють її з-поміж кращих зразків малої прози, белетристика пройшла еволюційний шлях від реалістичної прози до модерністських технік, порушувала теми й проблеми, котрі демонстрували самодостатність та унікальність української жінки, берегині, мисткині, виявляючи характерологію національної душі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Творчості Ганни Барвінок було присвячено дослідження В. Подзігун [7], Н. Білоус [2], В. Ткаченко [8], М. Шаповала [11], В. Чубинського [1] та ін. Мала проза Ганни Барвінок досліджувалася в порівняльному літературознавстві разом із жіночими трагедіями Марка Вовчка. Дослідники наголошували на досягненнях та оригінальності Марії Вілінської, ігноруючи тематичну та ідейну першість Ганни Барвінок.

Постановка завдання. Спроба дослідження складної проблеми особливостей характеротворення та типології в малій прозі Ганни Барвінок на прикладі оповідань «Перемогла», «Жіноче бідування», «Накритка», що реалізовані через систему образів та моральних цінностей.

Виклад основного матеріалу. Індивідуальна манера Ганни Барвінок, історія її художніх та ідейних пошуків, засвоєння кращих зразків українського фольклору та класичної української літературної традиції

дають підстави ідентифікувати творчість белетристики як знакове явище II пол. XIX — поч. XX ст.

Головною героїнею у прозовому доробку письменниці є дівчата та жінки зі своїми складними долями та історіями, маленькими трагедіями, які часто у стосунках зі світом та людьми кваліфікуються як «незручні». Героїні не наділені яскравою зовнішністю чи привабливим темпераментом, але духовний стрижень свідчить про індивідуалізм, високу внутрішню культуру, взаємодію з близьким та далеким світом та гармонію, яка дає сили долати життєві труднощі й залишатися самодостатньою. Те, що у стильовій манері Ольги Кобилянської стане імперативом і величчю духовного світу жінки, її вміння бути людиною та царівною над буденністю, фрагментарно накреслиться значно раніше, у творчості першої авторки нової української літератури Ганни Барвінок.

Період професійного становлення письменниці пов'язаний зі зміною літературних орієнтацій на стикові романтизму, згодом реалізму, хоча натрапляємо й на ознаки імпресіонізму, що утвердився в українській літературі значно пізніше. У творчості белетристики виразно вималювалися оригінальні естетичні позиції, які засвідчили появу самобутнього таланту. Тяжіння до модернізму стає очевиднішим відколи твори були оприлюднені й знайшли постійних читачів.

Літературознавці кінця XIX століття називали її «поетом жіночого горя» [10, с. 135], вважали, що «написала справді таки прекрасні оповідання. Таких оповідань тепер вже не пишуть» [11, с. 335], «стала ланкою в безперервному ланцюгу нашого літературного розвитку» [1, с. 18]. Ганну Барвінок називають навіть літературною праматір'ю, визнаючи її шлях першопрохідця у спробі завоювати прихильність читача та окреслити проблеми літературної епохи.

Дискусія, яка розгорнулася серед критиків щодо майстерності авторки та питання про етнографізм, стала підставою для захисту сучасниками її індивідуальної авторської манери. Критик М. Шаповал убачав вияв української стихії. «Саме національний дух просочується з оповідань Ганни Барвінок живою, ліричною, красивою течією, з якої можуть набирати і теперішні письменники прекрасної води поезії» [11, с. 338]. Таку манеру успішно зреалізували згодом М. Коцюбинський та О. Кобилянська, в чиїх творах є поетичні вкраплення, що

вирізняються чуттєвістю й настроєвістю (наприклад, «Intermezzo», «Рожі»).

Основу світоглядних уявлень белетристики формує своєрідний симбіоз релігійно-християнських знань. Письменниця дбає про внутрішній світ, гармонію та рівновагу. «Українська психічна структура вирізняється емоційно-почуттєвим характером, «кордоцентричністю», який полягає у естетизмі українського народного життя і обрядовості, в артистизмі вдачі, у прославленій пісенності, у своєрідному м'якому гуморі — це дар Божий» [9, с. 10]. Переживаючи сімейну трагедію, жінка намагається віднайти шлях до істини й краси, аби не зруйнувати тонкої взаємодії зі світом та життям серця.

Серед типологічних моделей жіночих образів, які виокремлюють у літературі, є систематизація, запропонована О. Кісь. Дослідниця називає моделі конструювання жінок в українській літературі та зазначає, що одним із позачасових образів є Берегиня. У ньому втілено осердя жіночої ідентичності українки. Жінками-берегинями є героїні малої прози Ганни Барвінок, які мають своїм обов'язком та внутрішньою потребою створювати комфорт та затишок, дбати про чоловіка та дітей, облаштовувати житло, бути творцем та носієм усього прекрасного. Вже перші публікації письменниці, що оприлюднені у 50-60-х роках ХІХ ст. засвідчили, що авторка використовує етнографічні матеріали, розуміється на житті селян, їхньому побуті та дозвіллі. Те, що в літературознавстві ХХ століття вважалося недоліком, варто сприймати крізь призму української філософії серця, що має давню традицію і знайшла реалізацію у творах Г. Сковороди, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Куліша, філософії П. Юркевича. Проза Ганни Барвінок спирається на «почуття-емоції», «життя серця» людини, що дійсно постає тут як «орган найвищого духовного значення» [13, с. 28].

І. Кривонос вважає, що слід розрізняти такі основні фактори жіночих типів: «хазяйновитість — набожність», «вольовитість — волелюбність», «комунікабельність — романтичність» [5, с. 13]. Такі типи зустрічаємо у романтичній та реалістичній прозі Ганни Барвінок.

Феномен краси — особливий компонент світовідчуття менталітету жінки-українки. Тому Ганна Барвінок детально відтворює побачену очима героїні красу сільських пейзажів, побутових сцен, уславлену красу традиційного дівочого чи жіночого вбрання, історії творчого пошуку жінок і дівчат [8, с. 269]. Звідси внутрішнє естетичне почуття,

зовнішнім виявом якого є народне мистецтво, бажання перенести красу форм, гармонію фарб і оригінальність мотивів на довколишню дійсність, зокрема на село, на дім, на хату як місце проживання» [12, с. 40]. На цьому наголошує й дослідник І. Мойсеїв [6, с. 151]. Такі жінки мусять бути розумні. В оповіданнях Ганни Барвінок жінка наша дуже розумна і з вельми розвиненим поетичним почуттям [3, с. 380–381].

Розум, керований сердечним, поетичним почуттям, — справжня, питома «філософія серця» в чистому вигляді — нерідко розкривається у прозі Ганни Барвінок у моральних настановах, підсумках осмисленого та пережитого [7, с. 7]. Наприклад («Не було змалку...»): «Всяке пестить по своєму: нема над чоловіка, нема й над матір, нема й над дитину. Як сю трійцю положим, то хоч і сам живий заривайся в землю: ні родини, ні доброї години тоді нема... Що згляне дитина, то вже не зглянуть так чоловікові; що погляне мати, то вже ніхто в світі так другий не погляне» [3, с. 34].

«Героїня твору «Лихо не без добра» — сирота, але з-під опіки деспотки-невістки виносить добру душу і своєю працею приносить щастя чоловікові. Він і покохав її за особливу красу праці. Крім скромності, авторка підкреслює ще й таку істинно християнську рису жінки, як відмову від помсти, уміння прощати, глибоко розуміти інших, віру в Божественне провидіння, що у свій час обов'язково покарає грішного й воздасть праведному. Ці високі цноти — основа світогляду простої селянки, героїні оповідання «Лихо не без добра». В основі їх — засади кордоцентризму. Тож і звучить така непроста історія життя оптимістично: добро може бути присутнє у найскромнішому житті.

Оскільки героїні Ганни Барвінок — представниці своєї культурної епохи, вони найпершими реагують на особливості доби, часто випереджаючи її. У II пол. XIX ст. жінці важко було конкурувати з чоловіками, їм віддавали домінуючу роль у побуті та політиці. Жіноча місія була доволі принизливою та другорядною. Але сам приклад Ганни Барвінок, яка своє творче й особисте життя була лише тінню П. Куліша є свідченням того, що авторка разом зі своїми героїнями стає орієнтиром і прикладом для тих, хто здатен вносити зміни у традиційні стереотипні ролі.

Жіноча вірність і висока ціна почуттів знаходить своє відображення у повісті «Перемогла». Головна героїня — донька-одиначка у своїх батьків, котрі бажають дитині щасливої долі. Самі зазнали злиднів, тому

для них видається логічним рішення про шлюб із заможним чоловіком, навіть удівцем. Вони докладають зусиль, щоб донька мала все необхідне для комфортного життя, але стереотип, який існує в суспільстві, заважає їм рахуватися з волевиявленням та почуттями своєї дитини. Їхній вибір стосувався повних засік та кадовбів із пашнею, волами та коровами, великими іконами, які вони розглядають у жениха Грицька Шульги. Проте Харитина закохана в москаля Павла Жигимонта, її почуття сильні, жодні порівняння зі статками Грицька не дають переваг у виборі, з яким довелося дівчині мати справу.

Авторка зобразила сильну та вольову натуру головної героїні, яка веде боротьбу за свої почуття, кохання. Невизначеність, яка на неї чекає в майбутньому пригнічує та лякає. Служба у війську була тривалою, на дівчину чекали звинувачення в сім'ї, селі, кпини серед однолітків. Авторка використовує ремінісценцію на поему Т. Шевченка «Катерина», де спочатку дяк читав пряхам фрагмент: «Кохайтесь, чорнобріві, та не з москалями» [3, с. 107]. Це ж нагадування цитує й матір, коли москалі йдуть у похід, а коханий Павлусь вирушає з ними. Цього застереження боїться матір, до того ж усі називали дівчину пристаркуватою, кепкували, що її тримають на насіння. Суспільні упередження додають клопоту Харитині, вона розмірковує, що за чотири роки, коли повернеться коханий, їй виповниться аж двадцять п'ять літ, а це стане підставою для цькування. Дівчина вступила в драматичний конфлікт із життєвими обставинами. Причиною втечі із села стала божевільна сова, що прилетіла на подвір'я та кричала. Навіть мати відчувала, що це не до добра, «якась дівка приведе дитину» [3, с. 110]. Таке ж відчуття мають люди, які приходять у дім і говорять про дитя. Досвід заробітчанства стає знайомим Харитині, вона, аби не стати жертвою намовлянь і пліток, йде вночі до циганського табору, дізнається про свою долю, наважується на втечу з батьківського дому, опиняється із земляками на Дону, де працює в багатьох господарів, але після смерті матері повертається до рідного дому, рятує батька від голодної смерті та злиднів. Динамічна розповідь та виняткові пригоди є складовою неоромантичного стилю, що окреслюється вже у прозі письменниці.

Ганна Барвінок гартує героїню почуттями. Невизначеність пригнічує Харитину, вона не знає, чи залишиться живим її коханий, чи не одружився на чужині, чи повернеться до неї і захоче щастя у шлюбі.

Врода, якою наділили її батьки, надихає залицяльників до активних дій. До дівчини сватаються добропорядні хлопці, вдівці, які отримують відмову й після того пліткують про дівчину та її зверхність. Побажання «Нехай вона тобі посивіє!» [3, с. 118] не лякають ні її, ні батька, який лише зараз стає на захист доньки. Вірність дівчини простежується і в словах: «Не піду, не піду ні за кого» [3, с. 114].

Випробовуючи героїню часом, обставинами, ситуаціями, стосунками з різними людьми, письменниця допомагає двом закоханим людям, які пройшли тривалі поневіряння. Мотив щастя та люблячого серця є визначальним. Рахуючись зі своїми емоціями, Харитина приходить до думки, що хоч «серце було в мене засмучене, тепер тільки зрозуміла, мій боже, що та любов зможе» [3, с. 122]. Після тривалої розлуки закохані зустрічаються в церкві.

Розв'язка повісті виписана в душі християнської любові та моралі. Павло та Харитина стали подружжям, мають усе необхідне для життя у злагоді, в них народжуються дітки, батько радіє щасливому життю дітей. Хоча в селі сім'я дратує багатьох своїм щастям, подружжя навчилося цінувати один одного, любити, берегти почуття та не реагувати на зовнішні агресивні чинники.

Для багатьох героїнь Ганни Барвінок життя ускладнюється тим, що шлюб із нелюбом-слабкодухом, схильним до агресії та пияцтва додає турбот. Навіть назви оповідань підсилюють загальну концепцію страждань. В оповіданні «Жіноче бідування» йдеться про ранній шлюб у п'ятнадцять років із чоловіком, до всього здатним: він і тесля, і столяр, і чоботар. З'ясувалося, що за золотими руками є зловживання алкоголем: «п'є, а послі спить» [1, с. 126].

Композиційно оповідання складається з восьми історій, кожна з яких увиразнює характер соціальної та приватної площини в житті української родини. Після смерті батька матір не справляється з господарством, бо вдова нікому не цікава, тому й змушена віддати меншу доньку заміж, аби порятувати хоч її від злиднів. Рішення матері обернулося трагедією для неповнолітньої доньки, яка у своїй новоствореній сім'ї не знала любові та тепла.

У молодій жінки народилося шестеро дітей, але «одне знайдеться — друге вмере; одно знайдеться — друге вмере. Ані їсти, ані пити» [1, с. 126]. Після смерті чоловіка жінка залишається з єдиним шестилітнім сином Івасем, зазнає наруги від господині, якій не потрібна наймичка

з дитиною. Жінка намагається знайти вихід із ситуації, вона бореться за себе й сина. Повернувшись у рідне село, виходить заміж за старого діда, сподіваючись «коло нього тупати». У цьому шлюбі народжується син. Концентрація подій у творі близька до новелістичного типу. В оповіданні йдеться про випробування долі, афери із грішми, хвороби та немічність, які супроводжували цю сім'ю. «Усе людям одробляю. Чи відпрядаю вовну, чи коноплі, всячину, тільки за їжу» [1, с. 129]. Найбільшим болем у серці матері відлунне байдужість сина, який повністю ігнорує її, не підтримує. Без ненависті жінка констатує факт, що їй залишається журитися, адже «серце схне, духу вже нема чим дихати» [1, с. 129].

Образ жінки-жертви, що зазнала випробувань і кривд, проте не втратила людяності — це складова національної літератури. Жінка не зуміла стати борцем за свою долю та майбутнє синів, але її доброта та внутрішня чистота й спокій дають розуміння того, що роль жінки в суспільстві з часом мала змінитися, продемонструвати більш дієву соціальну та особистісну позицію. У культі материнства простежується гуманізація суспільства та христинського світу.

Традиційна для української літератури тема жінки-покритки, що знайшла своє відображення в чоловічій інтерпретації (наприклад, поеми Т. Шевченка «Катерина, «Наймичка»), має місце і в прозі Ганни Барвінок. «Образ матері є одним із найголовніших і у народнопоетичній творчості, він архетипний за своєю суттю» [2, с. 7]. Сповідь героїні оповідання «Накритка», що покохала серцем пишного, як Божа роса, хлопця, закінчилося тим, від «рідного батька втекла важкою» [3, с. 525]. Доля доньки суголосою з долею матері, яка молодого залишилась без чоловіка, бо він на багато років зник із села.

Матір попри вмовляння вийти заміж і не марнувати молодого віку, залишається вірною чоловікові. Через чотирнадцять років батько повернувся без копійки грошей. Його зверхність до сім'ї вражаюча. Вагітній ошуканій коханим хлопцем доньці складно переживати таке ставлення, вона розуміє, що «чужий батько не б'є й не лає і добра не дбає, а мій рідний — б'є й лає та й так саме добра не дбає» [3, с. 528]. Письменниця порушує проблему сімейного насилля та деспотизму. Донька тікає від батька, який погрожує: «І тебе, — каже, — порубаю, і придане твоє!» [3, с. 528]. Думка про самогубство стала випробуванням, адже вона носить дитину, це гріх. Життя у рідному

домі немає. Батько лютує і забороняє забирати навіть зароблені речі. Народжує дитину в чужих людей, працює в наймах. Дитя захворіло і померло. Кульмінацією є не лише смерть дитини, а й факт, що коштів на похорон немає, допомагають чужі люди, а батько, який не приніс у родину жодної копійки, відправляє рідну доньку до біса, але грошей на похорон не дає. Це робить пані. Жінка жалкує за сином, «може б хоч тим трохи свій гріх спокутувала, що його, викохавши, до розуму б довела» [3, с. 533]. В оповіданні письменниця показала жінку-жертву, що зазнала кривди від коханого чоловіка та батька. Викриття сімейного та побутового насилля, зневаги до жінки-матері — одна з центральних тем у художньому дискурсі Ганни Барвінок.

Якщо в побуті жінка працююча, знається на технології приготування їжі та пошиття одягу, доглядає за дітьми й чоловіком, забезпечує порядок і добробут, — це своєрідне «обличчя» жінки-господині, мірило її талантів. Оскільки «жіночий характер виявляє і певну сталість, і змінність» [2, с. 1], стає очевидним, що з часом характер героїнь зазнає змін у побутових вміннях та навиках, у внутрішньому житті, яке іноді називають «життям серця». Фатальні сцени долі та життя героїнь, пов'язані із смертю близьких людей, стають визначальними для характеротворення. Об'єктивний показ жінки, яка переживає хворобу і смерть дитини та намагається шукати всі можливі варіанти вирішення проблеми — це ще одна зі складових жіночого характеротворення в літературі цієї доби і Ганна Барвінок стоїть коло її витоків. Для письменниці було властиво знаходити й виокремлювати з життя найцікавіші типи сильних і вольових жінок, демонструвати широку панораму характеротворення.

Висновки. Створюючи характер жінки, письменниця орієнтується на чуттєву сферу. Зосереджуючи основну увагу на емоційному житті своїх героїнь, Ганна Барвінок показує їхню спроможність на боротьбу й життя, красу та самоствердження, клопітку працю, що дає свої результати з міцною вірою в Бога, родину, любляче серце коханого чоловіка.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Барвінок Ганна. Вибрані твори (Ред. та вст. ст. Валер'яна Чубинського). Київ : Видавниче товариство «Час», 1927. 233 с.

2. Білоус Н. Стильові особливості моделювання жіночих характерів в українській літературі другої половини XIX — початку XX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец: 10.01.01 «Українська література». Київ, 2005. 20 с.
3. Ганна Барвінок : Збірник до 170-річчя від дня народження (Ред. В. Шендеровський, уклад. В. Яцюк). Київ : Рада, 2001. 556 с.
4. Кісь О. Моделі конструювання гендерної ідентичності жінки в сучасній Україні. URL : <http://www.ji.lviv.ua/n27texts/kis.htm>.
5. Кривонос І. Психологічна структура українського національного характеру : реконструкція за творами української літератури : Автореф. дис. канд. психол. наук : 19.00.05. Ін-т соц. та політ. психології АПН України. Київ, 2008. 21 с.
6. Мойсеїв І. Рідна хата — категорія української духовності. *Сучасність*. 1993. № 7–8. С. 151–163.
7. Подзігун В. Творчість Ганни Барвінок в українському літературному процесі II половини XIX століття. автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец: 10.01.01 «Українська література». Київ, 2006. 19 с.
8. Ткаченко В. До проблеми української ментальності (на матеріалі прози Ганни Барвінок). *Літератури світу : поетика, ментальність і духовність*. Збірник наукових праць. Кривий Ріг, 2015. Вип. 6. С. 262–270.
9. Українська душа (За ред. В. Храмової). Київ : МП «Фенікс», 1992. 128 с.
10. Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т. Київ : Наукова думка, 1979–1984.
11. Шаповал М. Ганна Барвінок. Кілька слів з нагоди її ювілею. *Українська хата*. 1911. №. 5–6. С. 334–338.
12. Шумило Н. Під знаком національної самобутності. Українська художня проза і літературна критика кінця XIX — початку XX ст. Київ : Задруга, 2003. 354 с.
13. Ярмусь С. Памфіл Данилович Юркевич (1826–1874) та його філософська спадщина. Вст. ст. В кн. Юркевич П. Твори. Вінніпег : Колегія Св. Андрея, 1979. 785 с.